

Н.Әбдікәрім

Қарағанды мемлекеттік индустриялық университет, Теміртау

Қазақ, моңғол тілдерінде тұрлаулы мүшелердің берілу жолдары, ұқсастығы мен айырмашылықтары

Мақала қазақ және моңғол тілдерінің негізгі тұрлаулы мүшелерінің берілу жолдарына арналған. Автор бұл тілдерде тұрлаусыз мүшеге қарағанда тұрлаулы мүшелердің айырмашылықтары көп екенін көрсетті. Тіл грамматикасындағы морфологияға қарағанда синтаксистің өзгеруге ықшамдығы айтылды. Сондай-ақ тұрлаулы мүшелер құрылымдық негізді қалыптастырады және сөйлем түрлерінің типін анықтайды. Сонымен, тілдегі сапалы өзгерісті, бірінші кезекте, сөйлемнің тұрақты мүшелері өткереді. Автор кез келген тілдегі құрылымдық өзгерістер тұрлаулы мүшелердің өзгерістеріне сүйенеді деген қорытындыға келді.

Кілтті сөздер: қазақ, моңғол тілдері, тұрлаулы мүшелер, тұрлаусыз мүшелер, сөйлем, салғастырмалы грамматика, қазақ тілінің синтаксисі, моңғол тілінің синтаксисі, морфологиясы.

Бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің негізі — предикативтілікті құрайтындықтан, салғастырмалы зерттеулер үшін тұрлаулы мүшелердің жасалу жолдарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықты айқындап алу да маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

«Жалпы алғанда, бастауыш бола алмайтын сөз жоқ. Белгілі жағдайда (субстантивтеніп қолданылғанда) тіпті өз алдына сөйлем мүшесі болмайды дейтін шылау сөздер де, сөз емес, сөз құрау үшін жұмсалатын жеке дыбыстар да сөйлемде бастауыштық қызметте жұмсалуы мүмкін» [1]. Қазақ ғалымдарының бұл пікірін моңғол тіліне де қатысты айтуға болады. Ал бастауыштарды танытатын айырым белгілері — грамматикалық тұлғаларында біраз ұқсастықтар мен айырмашылықтар байқалады.

Салғастырылып отырған тілдерде бастауыштың қызметін атқаратын сөздер атау септігінің тұлғасында да, көптік, тәуелдік қалпында да бастауыш бола алады. Бірақ моңғол тілінің жай сөйлемдері, сабақтас құрмалас сөйлемнің мүше сөйлемдерінде бастауыштың негізгі тұлғасы атау септігі болғанымен, мағыналық субъект грамматикада бастауыш ретінде көрінгенде, атау септігінің тұлғасынан ауытқып, харьяалах (ілік), заах (табыс), гарах (шығыс), үйлдэх (кимыл) септіктерімен де тұлғаланады. Қазақ тілінің деректерінде де: «Бастауыштар кейде формаланбаған ілік септігінде де айтылады; ондай ілік септікті бастауышы бар сөйлемнің баяндауышы тәуелдік жалғаулы сөз күрделі баяндауыштың құрамында болып келетін» [2] жағдайлар кездеседі. Бұл құбылысты проф. М.Балақаев «субъектінің активтенуі» деп атағаны белгілі және осы пікір қазақ тіл білімінде ғана емес, түркітану ғылымында орнықты.

Қазақ, моңғол тілдерінде бастауыштардың грамматикалық берілу жолдарын салғастырып көрейік.

1. Зат есім, оның орнына жүретін есімдік, субстантивтенген тағы да басқа сөз таптарының атау септігімен беріледі. Мысалы: Бұл ұлы тарихи *даму* Әмір Темірсіз де жүріп жатқан (І.Е.). Энэхүү их түүхэн *хөгжил* Амир Төмөргүй ч явагдаж байлаа.

2. Көптік жалғаулы сөздер грамматикалық жағынан сөз тудырушы рөл атқаратындықтан, субстантивтік сипаттағы бастауыштың белгісі бола алады. Мысалы: Бірсыпыра *жуандар*, *пысықтар*

Бекбосынды ортаға алып, арыздарын айтысып жатыр еді. (Б.М.) *Хэсэг бүдүүс, сэргэлэнчүүд* Бекбосының дундаа оруулаад гомдлоо мэдүүлцгээж байсан билээ.

3. Қазақ, монғол тілдерінде зат есім, оның орнына жұмсалатын сөзтаптары тәуелдік жалғауларында тұрып бастауыштың қызметін атқарады. Бірақ қазіргі монғол тілінде «Частица *чинь* (от *чиний* «твой, твоя») утратила значение не только числа, но и лица» [3], сондықтан I-жақ жіктеу есімдігі (*би, бид* — *мен, біз*) және III жақ жіктеу есімдігі (*тэр, тэд* — *ол, олар*) II-жақтың тәуелдік жалғауын (*чинь*) және II-жақ жіктеу есімдігі (*чи* — *сен, та* — *сіз, та нар* — *сіздер*) I-жақтың тәуелдік жалғауын қабылдау арқылы бастауыштың қызметін атқарады. Мысалы: Тэгээд амин дээрээ тулахаар *тэр чинь* бас сүрхий нохой зальтай (Ц.Лувс). Сосын жеме-жемге келгенде *ол (-ың)* тағы тым ит кулықты.

4. Интонация да бастауышты айырып танытатын бір белгі бола алады. Қазақ тілінде бастауыш та, баяндауыш та есім сөзден жасалып, айтылуда олардың арасында кідіріс жасалып, жазуда сызықшамен бөлінетіні белгілі. Ал монғол тілінде сызықшаның орнына көбінесе жақтық тәуелдік тұлғалары немесе *бол* (қаз.: *болса*) деген сөз қолданылады. Бірақ монғол тілінде төмендегідей сөйлемдерде бастауышты анықтауыштан ажыратып танудың қажеттілігі туындайды. Мысалы: *Төмөр зам засав* (Темір жол жөнделді). *Төмөр, зам засав* (Темір, жол жөнделді). Қазақ тілінде *біз екеуіміз, сен екеуің* тәрізді құрылымдар монғол тілінде жинақтық тұлғасыз (*біз екі, сен екі*) берілетіндіктен, *Бид хоёр хулан үзэв* (Біз екі құлан көрдік) тәрізді сөйлемдегі бастауышты дұрыс тану үшін *бид (біз)* деген сөзден соң кідіріс жасау арқылы ажыратады. *Бид, хоёр хулан үзэв* (Біз, екі құлан көрдік). Ал қазақ тілінде сан есім *екеуіміз* деген жинақтық, тәуелдік тұлғада берілетіндіктен, мұндай кідірістің қажеті жоқ.

5. Қазақ тілінде *болса*, монғол тілдерінде *бол, болвоос, болбол* деген сөздер бастауышты танытатын бір белгі бола алады. Көне монғол жазбаларында бұл тұлға *болбасу* түрінде жазылған, қазіргі қазақ тілінде *бол*-дың орнына жазуда сызықша қою, айтуда кідіріс жасау арқылы берілуі басым. Мысалы: *Самарқанд болса* бұл Орданың астанасы. (Ә.К.) Самарканд бол (вол) энэ Ордын нийслэл. *Энэ бол* миний төрсөн нутаг, Монголын сайхан орон. (Д.Н.) Бұл — (болса) менің туған жерім, Монғолдың әсем отаны.

Сондай-ақ қазақ тілінде қомсыну мәнді демеулік «екеш»-пен күрделеніп берілетін бастауыштар монғол тілінде сөйлем семантикасына сай «тэр ч байтугай...» (ол түгіл), «...байтугай» (...түгіл) деген сөздермен беруге болады. Ал монғол тілінде бастауышқа селбесіп қолданылатын «бээр» деген сөз бар. Мұндай тұлға қазақ тілінде жоқ. Бұл тұлғаны проф. Д.Бадамдорж «іс-әрекетті орындаушыны құрметтеп айқындайтын» [4] кимыл септігінің бір тұлғасы десе, Г.Д.Санжеев: «В классическом языке подлежащее сопровождалось частицей *бар* (калька с тибетского языка), если оно также обозначало людей вообще...» [5; 121], — дегенді көрсетеді. Мысалы: *Чингис хаан бээр* зарлиг болов (МНТ). *Шыңғыс хаган (Ө)* жарлық қылды.

Екі тілде де баяндауыш бастауыш білдіріп тұрған субъектіге тән предикативтік істі, сапаны айқындап, сөйлемді ұйымдастыру, сөйлемнің түрлі функционалдық типтерін қалыптастырады. Осыған сәйкес баяндауышқа тән грамматикалық формалар қазақ тілінде шақтық, жақтық, модалдық форма [6] болып есептеледі. Монғол тілінде баяндауыш бастауышпен координациялық байланысқа түсіп, жақ, шақ формаларымен және модал сөз, безендіруші (бедер) сөзбен тұлғаланады [7; 148]. Қазақ тілінде сөйлемнің бас мүшелері қиыса байланысса, монғол тілінде баяндауыш бастауышпен тең қатынастағы мүше, олардың арасындағы байланыс салалас байланыстың бір түрі — координациялық байланыс және баяндауыш бастауыштың формасына қарай тұлғаланып, жақтық қатынасқа түспейді, баяндауыштың жақтық қатынасы тек бұйрықты сөйлемдерде ғана көрінеді. Басқаша айтқанда, монғол тілінің бұйрық-тілек рай формалары жақтық тұлғада қалыптасқан. Дегенмен халха монғол тілінен басқа да монғол тілдерінде, дәлірек айтсақ, «глаголы в бурятском языке, употребляясь в предложении в качестве сказуемого, зависят от имени-подлежащего, в силу чего могут далеко не всегда, но все же согласовываться во мн.числе с подлежащим» [8]. Қазақ тілінің деректерімен салғастыра зерттеп отырған тіліміз — қазіргі Монғолияның әдеби тілі — халха диалектінде жақтық, сандық қиысу болмағанымен, «бурят, ойрат диалектілерінде ерекше жақтық — предикаттық шылау», [5; 120] ал монғол, баоань тілдерінде I-жақта *-i*, II, III — *-a* тұлғалы жақ көрсеткіштері бар [9] екендігі монғолтанушылар еңбектерінде айтылған.

Қазақ, монғол тілдерінде баяндауыш шақ катеориясымен тығыз байланысты жасалады. Қазақ тілінде шақтық мәнді аңғартатын дара баяндауыштар осы шақта қалып етістіктерінің, жедел өткен шақта *-ды*, бұрынғы өткен шақта есімшенің *-ған*, көсемшенің *-ып* жұрнақтары, ауыспалы келер шақта

көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнақтарының жіктеліп келуі арқылы жасалса, монғол тілінде мұндай баяндауыштар есімшенің өткен шақ тұлғасы *-сан* және өткен шақтың *-лаа, -жээ, -в*, келер шақтың *-на* қосымшалары арқылы жасалады, бірақ жіктіктелмейді. Мысалы: Бір баракта тұратын жігіттермін *үәделестім* (С.Мұқанов). Нәг байранд суудаг залуучудтай *тохиролцов* (би).

Монғол тілінде қалып етістіктері болмайды. Сондықтан осы шақты білдіру үшін жұмсалған кез келген етістікке осы шақтың *-на* тұлғаларының жалғануы арқылы дара немесе негізгі етістікке *байна* (бар) көмекші етістігінің тіркесуі арқылы күрделі түрде беріледі. Мысалы: Эцэг нь ханцуйгаа шамлан хүү рүүгээ давшлан *загнана* (Ц.Лувсанцэрэн). Өкесі жеңін түріп, ұлына қарай тап бере *ұрсын жатыр*.

Қазақ тілінде ауыспалы өткен шақ есімшенің *-атын* жұрнақтары мен болжалды келер шақ есімшенің *-ар*, мақсатты келер шақтың *-мақ* жұрнақтары тиісті жақта жіктелуі арқылы дара баяндауыш болса, мұндай баяндауыштар монғол тілінде алғашқысы есімшенің *-даг* және модальдік мән беретін *сан* немесе *байсан* (болған) сөзімен тіркесуі арқылы; болжалды келер шақтық баяндауыш есімшенің келер шақ тұлғасы *-х* жалғанып, онан соң *байх* (болар, шығар) көмекші етістігінің тіркесуі арқылы, мақсатты келер шақ есімшенің *-х* тұлғасы мен *болно* (болады) көмекші етістігінің тіркесуі арқылы күрделі баяндауыш түрінде беріледі. Мысалы: Өскеменде аурухана кешендері Елбасының тапсырмасы бойынша салынбақ («Егемен Қазақстан»). Өскеменд эмнэлгийн цогцолборууд Төрийн тэргүүний даалгавраар *баригдах болно*.

Қазақ тілінде бұйрық райдың үш жағы, шартты райдың жіктелген түрі, қалау райдың (*-ғай, -сайшы*) түрлері жіктеліп, сөйлемнің тиянақты дара баяндауышы бола алады. Монғол тілінде рай-тілек формасының 10 түрі жаққа қатысты келетін, сөйлемге бұйрық-тілекпен қатар ниет білдіру, кенес беру, ескерту т.б. модальділік мән беріп тұратын арнаулы грамматикалық тұлғалардың бәрі дара баяндауыш жасай алады. Мысалы: Тіптен күшке салғаны *сезілсейши* (А.Сейдімбеков). Бүүр хүчирхэж байгаа нь *мэдэгдээсэй*.

Қазақ тілінде *-у* жұрнақты қимыл есімі жатыс септігінде қолданылып, монғол тіліндегі көсемшенің созылмалы түріне (*-саар*) сәйкес келіп, екі тілде де дара баяндауыш жасалады. Мысалы: Даш амаа үдүүлсэн юм шиг *шогшсоор* (Л.Ч.). Даш аузын буғызғандай *шоқаңдауда*. Бірақ қазақ тілінде «кейде бір тұлғадағы қимыл есімнің өзі бірде есімді, бірде етістікті баяндауыш қызметінде жұмсалатындықтан» [10], *-уда* тұлғасы етістік баяндауыш қызметінде шақтық мағынада жұмсалса, монғол тілінде осы шақты білдіретін *-ж/-ч* көсемше тұлғасы *-байна* көмекші етістігінің тіркесімен күрделі баяндауыш ретінде беріледі. Мысалы: Парламент дағдарыстан шығудың жолдарын *қарастыруда* (Газеттен). Төр засаг хямралаас гарахын арга замыг *хайж байна*.

Қазақ, монғол тілдері жалғамалы тілдер тобына жататындықтан, әлденеше етістіктердің түйдекті топ құрып, **күрделі баяндауыш** қызметінде жұмсалуды жиі кездеседі. Тиянақсыз тұлғадағы негізгі етістіктің жетегінде келген бірнеше көмекші етістіктер оны мағыналық жағынан толықтырып, көбінесе олардың ең соңғысына баяндауыштың тұлғалық тұрпаты жалғанып тиянақталып тұрады. Олар төмендегідей жағдайларда көрініс табады:

1. Екі тілде де негізгі етістік есімше тұлғаларымен келіп, онан соң қазақ тілінде *бол-, е-, де-*, монғол тілінде *бай-, бол-, а-, гэ-* көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: Құнанбай Мәкіш деген қызын Тінібектің баласына *атастыратын болды* (М.Әуезов). Хунанбай Макиш гэгч охиноо Тинибекийн хүүд *ураглахаар болов*.

2. Толық мағыналы етістіктердің өзінің негізгі мағынасынан түгелдей немесе жартылай ажырап, көсемше тұлғалы негізгі етістікпен тұлғаланған қимылдың әр кезеңін, шағын, модальділігін білдіріп, сөйлемнің предикаттық мазмұнын түрлендіріп, баяндауышты шақтық, жақтық жағынан аяқтап үстеп тұрады. Бұл етістіктердің көбісі екі тілде лексикалық дербес мағынасымен сәйкес келгенімен, синтаксистік қатынастарда дәлме-дәл сәйкестікте қолданылуы өте сирек кездеседі. Себебі «...сөздер мағыналары жағынан тепе-тең болып келсе де, сөйлемдерде, сөйлеуде дәрежесі әрқилы болады. Бір синтаксистік құрылымның әр түрлі болып қолданылуынан оның синтаксистік варианттары жасалады, мұндай жағдайда сөйлемнің мағыналары бірдей болғанымен, құрылымдық сипаты әр басқа болып келеді» [11]. Мысалы: Сумьяа, Жуяар хоёрыг *муучлаж гарна* (Э.Оюун). Сумьяа Жуяар екеуін *жамандап шығады* (*жамандай бастайды*). Келтірілген мысалдағы *муучлаж гарна* (жамандай бастайды) дегенді *муучлана* (жамандайды) деген бір сөзбен беруге болумен қатар, күрделі баяндауыштың құрамындағы *гарна* (шықты) деген көмекші етістіктер лексикалық мағыналарымен емес, баяндауыштың лексика-грамматикалық қатынасынан туындаған *бастайды* (эхэлнэ) етістігімен беру бұл тілдердің әдеби нормаларын қанағаттандыра алады.

Қазақ тілінде көмекші етістік қызметінде жұмсалатын бірқатар етістіктер монғол тілінде көмекші қызметінде мүлдем қолданылмайды. Айталық, қазақ тіліндегі *бақ*, *қыл* етістіктері арқылы жасалған күрделі баяндауыштар (*айтып бақтым* (хэлсээр байлаа), *қайталап бақтым* (давтсаар байлаа), *келді қылдым* (ирэхчээн боллоо) негізгі етістікке көсемше тұлғалары жалғанып, одан соң *бай-*, *бол-* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы беріледі; яғни аталған етістіктер монғол тілінде жұрнақ түрінде ғана көрініс табады.

Қазақ тілінде іс-әрекеттің, қимылдың процеске айналу алдындағы қалпын грамматикада нақты білдіретін *-ғалы*, *-гелі*, *-қалы*, *-келі отыр* (жүр, жатыр, тұр) — аналитикалық форманттар және *-айын*, *-ейін деп жүр* (отыр, жатыр, тұр) формалы бұйрық рай етістікті грамматикалық форманттары синонимдес болып келеді, ал монғол тілінде бұл форманттар тек қана *-х гэж байна* (*-у деп бар*) ретінде беріледі. Мысалы, *келгелі жүр*, *келейін деп жүр* (ирэх гэж байна), *айтқалы отыр*, *айтайын деп жүр* (хэлэх гэж байна) т.б.

Монғол тілінде етістіктерді шарттастыра байланыстырып, іс-әрекеттің созылмалылығын білдіретін, қазақ тілінде жоқ көсемшенің *-саар* тұлғалары мен *бай-*, *бол-* көмекші етістіктерінен жасалған күрделі баяндауыштар бар. Олар қазақ тілінде төмендегідей жолдармен беріледі: 1) қимыл есімнің *-у* тұлғасы көмектес, жатыс септігінде келуі және *бол* етістігінің немесе оның орнына жүретін етістікпен тіркесу арқылы; 2) көсемшенің *-ып* тұлғаларынан соң *қал-бақ-* және *-а*, *-е*, *-й* тұлғаларынан соң *бер-* етістіктерінің тіркесуі арқылы; 3) жедел өткен шақ тұлғалы негізгі және көмекші етістіктер *да*, *де* демеулік шылауларымен байланысып келуі арқылы (бірақ қарама-қарсы мәндегі етістіктердің қайталанып қолданылуы созылмалы түр жасай алмайды. Мысалы, *кірдім де шықтым* — оронгоо гарлаа бұлар көсемше тұлғалары, мұндай етістіктер іс-әрекеттің шапшаң, тез орындалғанын білдіреді, күрделі баяндауыш жасамайды, пысықтауыш қызметін атқарады); 4) *-у* тұлғалы қимыл есімі *-лы*, *-лі* жұрнағын алып, соңынан *бол-* көмекші етістігі тіркесіп келу арқылы; 5) есім сөзге жатыс септігіндегі көмекші есімдердің тіркесіп келуі арқылы. Мысалы: *Хонг сар харвасан сум адил өнгөрсөөр байлаа* (Ж.Пүрэв). Ай күндер атқан оқтай өте берді.

Қазақ тіліндегі күрделі баяндауыштардың монғол тілінде дара баяндауыш ретінде көрінуі бар. Олар: 1) *-ып* тұлғалы етістіктен соң *жібер-*, *сал-*, *қал-*, *таста-* көмекші етістіктерінің тіркесінде келсе, монғол тілінде етістіктің негізіне *-чих* жұрнағынан соң шақтық формалардың жалғануы арқылы беріліп, мағынасы іс-әрекеттің тез, қарқынды немесе нәтижелі өткендігін аңғартады; 2) *-а*, *-е*, *-й* тұлғалы көсемшелерден соң *бер-*, *қой-*, *сал-* көмекші етістіктерінен жасалған күрделі баяндауыштар монғол тілінде *-аарай* тұлғаларындағы етістіктің кеңес бере-бұйыру тұлғасындағы рай формаларымен; 3) *-ып* тұлғалы көсемшеге жіктелген *қал-*, *қой-* етістіктерінің болымсыз түрі монғол тілінде ескерте бұйыратын рай тұлғасымен (*-уузай*) беріледі. Мысалы: Осы мезетте шыдай алмай тағы да *жылап жіберді* (Д.Досжанов). Энэ үед тэсэлгүй дахин *уйлчихлаа*.

Қазақ тілінде есім сөздерден жасалған баяндауыштарға жіктік жалғауы жалғанып, I және II жақта келген баяндауыштардың бастауышпен айтылуы шарт емес және кейбір жағдайларда бастауышы болғанда жіктік формасының түсіріліп айтылуы да кездеседі, ал монғол тілінде жіктік формасы болмайтындығы белгілі. Мысалы: Саған өле-өлгенше қарыздармын. (Би) чамд үхэн үхтэлээ өртэй (Ө).

Қазақ тілінде есім сөздер атау септігінде ғана емес, барыс, жатыс, шығыс септіктерімен де тұлғаланып баяндауыш болады. Монғол тілінде де зат есім өгөх орших (барыс-жатыс), гарах (шығыс), хамтрах (біргелік) септіктерімен келіп баяндауыш бола алады. Мысалы: Бірақ тізгін — сіздің қолда! (М.Мағауин). Гэвч жолоо таны *гарт!*

Сондай-ақ монғол тілінде *-тай* тұлғалы біргелік септігімен тұлғаланған есім баяндауыштар бар, оларды қазақ тілінде сөйлем семантикасына қарай *-ты* тұлғалы сын есіммен немесе көмектес септігінің тұлғасымен беруге болады. Мысалы: Тагтаа *хүчтэй*, тагтаа *зоригтой*, Дандаа *хүнтэй*, дандаа *олонтой* (Д.Сэнгээ). Көгершін *күшті*, көгершін *жігерлі*, Үнемі *адаммен*, үнемі *көппен*.

Түркітанушылардың еңбектерінде жоғарыдағы монғол тілінің *-тай* тұлғасын «возможность использования аффикса совместного падежа для образования относительных прилагательных подтверждает история образования относительных прилагательных в монгольском языке. Эти прилагательные в монгольском языке имеют аффикс *-тай* [12] деген пікір айтылған. Біздің ойымызша, қазақ тәрізді түркі тілдеріндегі сын есім жасайтын *-лы*, *-лық* жұрнақтары *-тай* емес осы біргелік септігімен қатар қолданылған *-луға* тұлғасымен байланысты десек, нанымды болатын тәрізді. Г.Д.Санжеев *-луға* тұлғасын алтай тәрізді түркі тіліндегі *-ла*, *-ле* біргелік-құралдық септігі мен монғол, түркі тілдеріне тән местный п. *-га*-дан құралған [5; 174] деп есептейді. Тіпті М.Қашқари еңбегінен

«бірге» мағынасында айтылатын көмектес септігінің *-лықыл, -лікіл* қосымшалары *-луқун, -луқун* түрінде де айтылады» [13] дегенді де кездестіреміз.

Қазақ және монғол тілдерінде негізгі сөзі есімдерден болып, етістіктер көмекші қызметінде жұмсалып **құранды баяндауыштар** жасалады. Мұндай баяндауыштардың қызметін тиянақты етіп, оларға шақтық мағына үстеу үшін қазақ тілінде *е-, бол-, қыл-, көр-, ал-, кел, тап-* т.б., ал модальдік мағына үстеу үшін *керек, болар, тиіс, шығар, сияқты, тәрізді* т.б. сөздер қосылып айтылады. Монғол тілінде құранды баяндауыш құрамына *бай-, бол-* көмекші етістіктері және көмекші қызметінде қолданылатын *гарах, ирэх, байх, болох, явах, суух, авах, өгөх, хаях, очих, үзэх, мэдэх, таарах, орчих* сияқты негізгі етістіктер және *а-, бұ-* түбірлі көмекші етістік тіркесіп жасалады және олар баяндауышты әр түрлі модальдік түрге енгізеді» [7; 153].

Құранды баяндауыштардың құрамындағы толық мағыналы етістік көмекші етістік қызметінде жұмсалғанда өзінің негізгі мағынасынан толық немесе жартылай ажырап қалатындықтан, оларды грамматикалық мақсатта екі тілде де бірдей етіп жеткізуге болғанымен, семантикалық мақсатта бұлай дәлме-дәл сәйкестіру мүмкін емес. Өйткені құранды баяндауыштар негізінен тұрақты тіркес сипатында болып келеді. Сондықтан да қазақ тіліндегі құранды баяндауыш монғол тілінде дара баяндауыш ретінде немесе керісінше келуі көп кездеседі. Мысалы: Бұлар осындай дуылмен *жазды алды* (С.Торайғыров). Тэд иймэрхүү маргаанаар зуныг *өнгөрүүлэв*.

Есім сөздерге қазақ тілінде барыс, ал монғол тілінде өгөх орших (барыс-жатыс) септіктері жалғанып, көмекші етістіктермен тіркесу арқылы құранды баяндауыштардың жасалуы екі тілде де бар. Мысалы: Хөгшин хонгор уснаас зайдуу зогсож, *бодолд дарагдана* (Ж.Лхагваа). Кәрі сұры құла (ат) судан алыстау тұрып, *ойга батады*.

Монғол тілінде *юм* (лексикалық мағынасы: *зат*) деген сөз көмекші етістіктің қызметінде де, есім баяндауыштың шылауында да жұмсалып, сөйлемді шақтық жағынан тиянақтап, модальділік мән де жамап тұрады. Мысалы: Монголчуудын сэтгэлгээний гол хэрэгсэл нь магадгүй аналогий буюу зүйрлэх арга *байж болох юм* (С.Энхбаяр). Монғолдардың ой қабілетінің негізгі құралы мүмкіндік аналогиясы немесе ұқсату әдісі *бар (-ыт) болу зат (~болуы кәдік)*.

Қорытындылай келгенде, салғастырылып отырған тілдерде бастауыштың жасалуындағы *ұқсастықтар*:

- екі тілде де зат есім, оның орнына жүретін есімдіктер, субстантивтенген басқа да сөз таптары атау септігінің, тәуелдік және көптік тұлғаларында тұрып бастауыш жасалады;
- құрылымы жағынан дара, күрделі, үйірлі болып келеді; бірақ үйірлі мүше монғол грамматикасында құрмалас сөйлемнің деңгейінде қарастырылатындықтан, олар мүше сөйлемнің бастауышы ретінде танылады.

Айырмашылықтары:

- монғол тілінде бастауыш атау септігінің ауытқыған формалары ілік, табыс, шығыс, қимыл, біргелік септігінің формаларымен де беріледі;
- монғол тілінде бастауыш баяндауыш арқылы көрініс табатын іс-қимылдың жағына әсер ете алмайды, яғни, жақтық, сандық қиысу жоқ, бірақ бұйрықты сөйлемдердің баяндауышы жақтық тұлғада болғанымен, бастауыштың жағына қарай қазақ тіліндегідей қайтадан жіктік жалғауын қабылдамайды (*айтыңдар — хэлээрэй, айтқайсыңдар — хэлээрэй* т.б.);
- қазақ тілінде қомсыну мәнін білдіретін *екеш* демеулігімен күрделенген бастауыштарды монғол тілінде *тэр байтугай...ч* (каз: ол түгіл... да) ретіндегі тіркеспен семантикалық тұрғыдан сәйкестіріп беруге болады;
- монғол тілінде іс-әрекетті орындаушыны құрметтеп айқындайтын *бээр* деген сөз бастауышқа, субъектіге маңыз бере, логикалық екпін түсіргенде қолданылады, қазақ тілінде ондай тұлға болмайды.

2. Баяндауыштың жасалуындағы *ұқсастықтар*:

- баяндауыш құрылымы жағынан дара, күрделі, құранды болып келеді;
- қазақ, монғол тілдерінде есімше тұлғаларынсыз жасалған шақтық баяндауыштар екі тілде де дара түрінде беріледі;
- қазақ тілінде бұйрық рай, шартты рай, қалау райдың *-ғай* тұлғалары жіктеліп дара баяндауыш жасалса, монғол тілінде бұйрық тілеу (захирах хүсэх) формаларының 10 түрлі тұлғасының барлығы да дара баяндауыш жасайды, бұлар белгілі бір жаққа тәуелді болып келеді, қайтадан жіктік жалғауларын қабылдамайды;

- дара есім баяндауыш қазақ, монғол тілдерінде тек атау тұлғасында ғана емес, барыс, жатыс (өгөх орших), шығыс (гарах) септіктерімен тұлғаланып жасалады;
- қазақ, монғол тілдерінде бірнеше егістік тіркесіп, оның негізгісі көсемше тұлғасында, қалғандары көмекші ретінде өзінің лексикалық мағынасынан толық, не жартылай ажырап, негізгі егістікке шақтық, модальдік мән жамап күрделі баяндауыш болады;
- қазақ тілінде есімшенің *-атын, -мақ, -ар, -ған* тұлғаларынан соң көмекші *е-, бол-* егістіктері, монғол тілінде де есімшенің *-даг, -сан, -х* тұлғалары *а-, бол-, бай-* көмекші егістіктері немесе безендіруші сөздердің (*сан, даг*) тіркесімен күрделі баяндауыштар жасалады.

Сонымен қатар бұл тілдердің даму барысында өзіндік ерекшелігі болып қалыптасқан мынадай деректерді атауға болады:

1. Қазақ тілінде баяндауыш өзіне тән жіктік жалғаулары арқылы бастауыштармен қиысып тұрады, ал монғол тілінде баяндауыш бастауышпен тең қатынастағы мүше, олар жақтық, сандық қиысуға түспейді, олардың арасындағы байланыс — салалас байланыстың бір түрі координациялық байланыс ретінде танылады.

2. Қазақ тілінің дара баяндауыштарына монғол тілінің күрделі баяндауыштары немесе, керісінше, сәйкес келетіндері бар: қазақ тілінде есімшенің *-атын, -ар, -мақ* тұлғаларымен жіктеліп жасалған дара баяндауыштар монғол тілінде есімшенің *-х, -даг* тұлғаларынан соң модаль, шақтық мәнді *байх, болно* сөздерімен тіркесіп, күрделі түрде беріледі; сондай-ақ қазақ тілінде көсемше тұлғалы негізгі егістік пен көмекші егістіктердің тіркесінен жасалған және кейбір рай формалы күрделі баяндауыштар монғол тілінде дара баяндауыш ретінде көрінеді.

3. Қазақ тілінде қимыл есімі мен жатыс септігінен жасалған *-уда* тұлғалы баяндауыш монғол тілінде созылмалы іс-әрекетті білдіретін *-саар* көсемше тұлғасымен, ал *-уда* осы шақтық мәнді аңғартып тұрса, *-ж байна* ретінде күрделі егістік түрінде беріледі.

4. Қазақ тілінде іс-әрекеттің немқұрайлы орындалғанын білдіретін баяндауыштар *-ған болды-*ның жіктелуі арқылы берілсе, олар монғол тілінде немқұрайлы (оромдох) көсемшенің *-хчаан* тұлғаларынан соң *бол-* егістігі шақ тұлғаларында келу арқылы жасалады.

5. Монғол тілінде күрделі баяндауыш жасауға белсенді қатысатын іс-әрекеттің созылмалығын білдіретін көсемшенің *-саар* мен көмекші егістіктердің тіркесінен жасалған баяндауыштар қазақ тілінде мынандай жолдармен беріледі: *-умен* тұлғасына тиісті егістіктің тіркесуі арқылы; *-ып бақ-қал-* және *-а бер-* ретінде; негізгі және көмекші егістіктер *да, де* демеуліктерімен байланысу арқылы; қимыл есімі (*-у*) *-лы, -лі* жұрнағын алып, соңынан *бол-* көмекші егістігі тіркесуі арқылы; есім сөзбен жатыс септігіндегі көмекші есімдердің тіркесімен көрініс табады.

6. Монғол тілінде біргелік септігінің *-тай* тұлғасымен жасалған есім баяндауыштар қазақ тілінде не көмектес септігінің, не сын есімнің *-лы* жұрнағымен тұлғаланады.

7. Монғол тілінде *юм* (лексикалық мағынасы: *зат*) деген сөз күрделі, құрама баяндауышты тиянақтап, шақтық, модальдік мән жамап тұрады.

Салғастырылған тілдердің деректерінен байқағанымыздай және жүргізген зерттеу жұмысымыздың негізінде, бұл тілдерде тұрлаулы мүшелердің айырмашылығы тұрлаусыз мүшелерге қарағанда анағұрлым көп деген қорытындыға келеміз. Біздің ойымызша, оның төмендегідей себептері бар:

1. Бас мүшелер сөйлемнің негізіне тірек болатындықтан, тілдегі қандай да бір өзгешелік әуелі бас мүшелерге қатысты болады немесе олардың елегінен өтеді. Бұл өз кезегінде тілдің сапалық өзгеріске түсуіне жол ашады.

2. Тіл ойлаумен, ал ойлау предикативтілікпен тығыз қарым-қатынаста болатынын ескерсек, сапалық өзгеріс тілдің құрылым-құрылысына әсер етпей қоймайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы: Білім, 2004. — 86-б.
- 2 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы: Мектеп, 1966. — 97-б.
- 3 Бертагаев Т.А. Синтаксис современного монгольского языка в сравнительном освещении. Простое предложение. — М.: Наука, 1964. — С. 4.
- 4 Бадамдорж Д. Орчин цагийн монгол хэлний утга судлалын үндэс. — Улаанбаатар, 1997. — 163 х.
- 5 Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. — Т. I. — М.: АН СССР, 1953. — 240 с.

- 6 Қазақ грамматикасы: фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис / Жауап. ред. Е.Жанпейісов. — Астана, 2002. — 634-б.
- 7 *Пүрэв-Очир Б.* Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй-1. — Улаанбаатар, 2001. — 383 х.
- 8 *Цыдендамбаев Ц.Б.* Грамматические категории бурятского языка в историко-сравнительном освещении. — М.: Наука, 1979. — 36 с.
- 9 *Тодаева Б.Х.* Язык монголов Внутренней Монголии: Очерк диалектов. — М.: Наука, 1985. — 92 с.
- 10 *Ермекова Т.Н.* Қазіргі қазақ тіліндегі есім баяндауыштар: Филол. ғыл. канд. ... дис. — Алматы, 1995. — 124-б.
- 11 *Алтаева А.К.* Көмекші етістіктердің семантикасы: Оқу құралы. — Алматы: Арыс, 2006. — 90-б.
- 12 *Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. — М.: Наука, 1986. — С. 39.
- 13 *Қашқари М.* Түбі бір түркі тілі. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 120-б.

Н.Абдиқарим

Сходства и различия при выражении главных членов предложений в казахском и монгольском языках

Данная статья посвящена сопоставлению способов выражения главных членов предложения казахского и монгольского языков. Автором отмечается, что в представленных языках у главных членов предложения различий больше, чем у второстепенных. В грамматике языка синтаксис легче поддается изменениям, чем морфология. Это особенно касается главных членов предложения, которые составляют структурную основу и определяют типовые виды предложения. Качественные изменения в языке, в первую очередь, претерпевают главные члены предложения. Автор приходит к выводу о том, что структурно-качественное изменение любого языка опирается на изменение главных членов предложения.

The given article is devoted to comparison of expressing methods of Kazakh and Mongolian languages' main clauses. The author notices, that the differences of main clauses in these languages are more than the differences of secondary clauses. In author's opinion in this article there is syntax ready to change in grammars than morphology. It especially concerns the main clauses. At exactly main clauses constructs the structural basis and defines the typical aspects of sentences. For that reason these kinds of quality changes in languages affect to the main members of the sentences at first. So in conclusion of the author the structural- quality change of the any language leans against the change of the main members of sentences.

ӘОЖ 81'1:81'36

Э.Н.Ажарбекова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Белгісіздік мәнінің модаль сөздер арқылы берілуі

Қазақ тілі біліміне нақтылық категориялары шешілмеген мәселе болып тұр. Мақалада қазақ тіліне қатысты белгісіздік мәнінің фактілері қарастырылды және сараланды. Қазақ тілі материалдары шағын анық модаль сөздерінің көмегі арқылы берілуі қарастырылған. Автордың модаль сөздерінің қолдану сипаттамасы, келтірілген.

Кілтті сөздер: модальділік, морфологиялық, тәсіл, модальдік мағына, модальдік қатынас, синтаксистік, рай тұлғалары, предикат.

Модальділік мәселесі — бүгінгі күндегі тіл білімінде түрлі көзқарастар мен пікірлерге ие болған, тіл зерттеушілерінің назарын ерекше аударып отырған мәселелердің бірі.

Модальдік мәселесін әр қырынан қозғаған зерттеушілер қатарында орыс лингвистикасында В.В.Виноградов, И.П.Распопов, Н.Ю.Шведова, Н.В.Бондаренко, Г.В.Колшанский, В.А.Белашапкова және т.б. атауға болады.